

YOSHLAR ORASIDA DELIKVENT XULQ-ATVORNI SHAKLLANISHIGA SABAB BO‘LUVCHI OMILLAR

Raximova Nargiza Jumanazarovna

Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani 51-maktab amaliyotchi psixologi

Matkarimova Gulorom Raximberganovna

Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani 39-maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Huquqbuzarlik yoki jinoyatchilikning o‘smirlar orasida avj olishi bu jamiyatning taraqqiyotiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada delikvent xulq-atvorning kelib chiqish sabablarini o‘rganilib chiqildi. Shuningdek maqola davomida huquqbuzarlikning sabablari haqida fikr va mulohazalar ham keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Delikventlik, xulq-atvor, psixologik, ijtimoiy, sabab, omil, temperament, impulsivlik.

KIRISH

Mamlakatimizda yaratilayotgan islohotlarning aksariyati aynan yoshlarning kelajagi, ularning har tomonlama yetuk shaxs bo‘lib yetishishi uchun qaratilgan, yurtimizni dunyoga tanitgan buyuk bobokalonlarimizning izdoshlari zamonamiz qaxramoni sifatida yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni yana qayta jahon maydoniga chiqishini istar ekanmiz, mazkur maqsadning asosiy omili bo‘lgan yoshlarning aynan tarbiyasiga katta e’tibor qaratishni va bu jarayonda ijtimoiy muhit ta’sirini inobatga olishni dolzarb vazifa sifatida ko‘rsatmoqda. Bunda, avvalo, ta’lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim.

O‘smirlar tomonidan axborotlarni idrok etishda ularning tengdoshlari videofilmlar, reklama roliklari va boshqa axborot kanallari orqali olingan turli toifadagi axborotlarga nisbatan o‘z vaqtida psixologik profilaktika tadbirlarini o‘tkazilmaganligi ota-onalarning farzand tarbiyasiga bo‘lgan e’tiborsizligi ularda deviant xulq-atvorning shakllanishiga sabab bo‘lmoqda. Mazkur muammolarning barchasi ijtimoiy muhit ta’sirida o‘smir shaxsining ruhiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omil bo‘lib hisoblanadi.

Sir emaski, insonning xulq-atvori o'zgaruvchan va rang-barang bo'lib, uning individual xususiyatlari, o'ziga xos «uslublari»ning mavjudligi hech qachon va hech kimda, hech qanday shubha tug'dirmaydi. Biroq bu xulqatvorning xilma-xilligi uning cheksiz degani emas, zero insonlarning o'zaro muloqoti, o'zaro munosabati, ularni turli ijtimoiy guruhlarga birikuvi, yashashi uchun iliq psixologik muhitning saqlanishi zaruratsidir. Ma'lumki, har bir jamiyat o'zining qat'iy belgilangan ijtimoiy xulq-atvor dasturlari tizimiga va jamoatchilik fikri, odatlar, axloqiy tamoyillar, ananalar kuchiga tayanuvchi xulq-atvor qoidalariga ega. Qabul qilingan me'yorlar xulq-atvorning tarixan shakllangan qoidalari sifatida talqin qilinadi, shu bilan birga u baholovchi vazifaga ham ega. Unga muvofiq ravishda har qanday harakat «to'g'ri» yoki « noto'g'ri » « yaxshi » yoki « yomon » deb tavsiflanadi. Bunday tushunishda myorning tabiiy bo'g'lanishi, ya'ni unga aloqador tushuncha « buzilish » atamasi bo'lib hisoblanadi. Odatda « buzilish » atamasi har qanday « kasal » va « kasallik » xususida mulohaza yuritilganda ham ishlatiladi. Chunki buzilish aniq termin bo'lmasdan, balki bu tushuncha orqali xulq-atvor yoki uning simptomlari bilan bog'liq belgilar tushuniladi. Lekin psixik buzilishlar guruhiga alohida ijtimoiy og'ishlar yoki shaxsiyatsiz vazifalar kirmaydi. Har bir shaxs o'z yosh davriga xos muayyan ijtimoiy munosabatlar egasi hamda unga jamiyat tomonidan ko'rsatiladigan ko'plab iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy tasirlarning obekti hisoblanadi.

Deviatsiyaning eng ommabop shakli uning shaxs qiyofasida ifodalanishi hisoblanadi. Qiyofasida ko'rinadigan chetga chiquvchi xulq-atvor ijtimoiy dezadaptatsiya ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bolalar va o'smirlar dezadaptatsiyasi haqida gapirganda bu jarayonga mansub bo'lgan bolalar toifalarini quyidagicha izoxlash mumkin. Bular: maktabga qatnamaydigan maktab yoshidagi bolalar, yetim bolalar, ijtimoiy yetimlar, bolalar uylarida joylar yetishmasligi sababli ota-onalik huquqidan mahrum etilganlar bilan birga vaqtincha yashayotgan bolalar; giyohvand va toksin moddalar iste'mol qiluvchi bolalar, jinsiy intizomsiz bolalar, g'ayri huquqiy hatti-harakatlar sodir etgan bolalar.

Deviatsiya - deviant, delikvent va jinoiy xulq-atvor shakllarida bo'ladi.

Deviant xulq-atvor-mikro ijtimoiy munosabatlar (oilaviy, maktabdagi munosabatlar) va kichik ijtimoiy guruhlarga xos bo'lgan ijtimoiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalarini buzish bilan bog'liq me'yordan og'uvchi xulq-atvor turlaridan biridir. Deviant

xulq-atvorga o'qishdan qochish va daydilik, bolalar va o'smirlarning aroqxo'rlik, giyohvandlik va u bilan bog'liq g'ayri ijtimoiy harakatlar, jinsiy harakterdagi hatti-harakatlar, o'ziga suiqasd qilishga urinish kabilarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Delikvent xulq-atvor deviantdan farqli ravishda bolalar va o'smirlarning takrorlanib turuvchi g'ayri ijtimoiy hatti-harakatlar sifatida harakterlanadi. Bu huquqiy me'yorlarni buzuvchi, biroq ijtimoiy xavf darajasiga ko'ra jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydigan harakatlardir.

Delikvent xulq-atvorning quyidagi turlari mavjud:

-agressiv xulq-atvor, bunga haqoratlash, sadistik harakatlar, o't qo'yish kabilar kiradi;

-g'arazli xulq-atvor: (kichik o'g'riliklar, ta'magirlik, avtoulavlarni olib qochish va mulkiy tajovuzlar);

-giyohvand moddalarni yetishtirish va tarqatish.

Jinoiy hatti-harakat jinoiy javobgarlikka tortishga, ma'lum yoshga yetganda jinoiy ish qo'zg'ashga sabab bo'luvchi va jinoyat kodeksining muayyan moddalarida nazarda tutilgan g'ayri huquqiy hatti-harakatlar hisoblanadi. Deviantsiyaning salbiy turlari ijtimoiy potologiya hisoblanadi. Bularga aroqxo'rlik, toksikomaniya, giyohvandlik, fohishabozlik, o'z joniga qasd qilish, huquqbuzarlik va jinoyatchilikni kiritish mumkin.

Voyaga yetmaganlarning deviant xulq-atvorini keltirib chiqaruvchi omillar quyidagilardir:

Biologik omillar. Bola organizmida uning ijtimoiy adaptatsiyasini qiyinlashtiruvchi fiziologik yoki anotomik xususiyatlarning mavjudligi natijasida o'z ifodasini topadi. Ularga quyidagilar kiradi: irsiy xususiyatlar; aqliy rivojlanishning buzilishi, eshitish va ko'rishning susayishi, asab tizimining zararlanishi va boshqalar; organizmga psixofiziologik zo'r berish, nizoli holatlar, atrof-muhitning kimyoviy tarkibi, turli somatik, allergik, toksik kasallanishlarga olib keluvchi, ya'ni quvvat manbalari bilan bog'liq bo'lgan psixofiziologik xususiyatlar.

Psixologik omillar. Bularga bolada psixopatologiya yoki harakterining aksetkatsiyasining borligi kiradi. Bu me'yordan chetga chiqishlar asab kasalliklari,

psixopatiya, nevrosteniya va bolada g'ayri adekvant reaksiyalarni paydo qiluvchi boshqa omillarda namoyon bo'ladi.

Ruhiiy me'yorning eng keskin varianti hisoblanmish aksentuatsiyaga ega bolalar psixologik ta'sirlar uchun nihoyatda qaltis hisoblanadilar va ijtimoiy tibbiy reabilitatsiyaga ehtiyoj sezadilar.

Bola rivojlanishining har bir davrida shaxsiyat va harakterning ba'zi ruhiy hislatlari shakllanadi. O'smirda ruhiyat rivojlanishining ikki bosqichi kuzatiladi: yoki u yashaydigan ijtimoiy muhitdan bezib qoladi, yoki ko'nikib ketadi. Agar oilada bola ota-onasi tomonidan yetarli mehr his qilmasa unda bu holatda uning himoya vositasi vazifasini begonalashuv bajaradi. Bu begonalashuv asabiy reaksiyalar, atrofdagilar bilan munosabatlarning buzilishi, emotsional sovuqlik, psixik rivojlanishning to'xtab qolishi, turli ruhiy patalogiyalarda namoyon bo'ladi.

Jamiyatda insonlar faoliyati, xatti-harakatlari va xulq-atvorlarini ijtimoiy me'yorlar boshqaradi. Ijtimoiy me'yor jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lib, shaxs yoki ijtimoiy guruh xulq-atvorini muayyan sotsial muhitga moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Ijtimoiy me'yorning bir necha turlari mavjud bo'lib, huquqiy, axloqiy, diniy hamda urf-odatlariga oid me'yorlar shular jumlasidandir.

Ijtimoiy me'yorning afzalligi shundaki, yoshligidanoq muayyan me'yorlarga moslashtirib borilgan shaxslar umum tomonidan qabul qilingan tamoyillar doirasidan chetga chiqmaydi va boshqalardan ham shuni kutadi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari o'rnatilgan me'yorlar ham eskirib boradi va yangi me'yorlar o'rnatiladi. Yangi me'yorlarni o'rnatish jarayoni jamiyatda o'rnatilgan mavjud me'yorlar doirasini kengaytirish va o'zgartishdan iboratdir. Jamiyat a'zolarini mazkur ijtimoiy me'yorlarga amal qilib yashashlarini nazorat qilib boruvchi institutlar ijtimoiy nazorat institutlari deyiladi. Ushbu institutlarga oila, maktab, mahalla, huquqni muhofaza qilish organlari va hokazolar kiradi.

Insonlar bolalarga ijtimoiy me'yorlarni o'rgatib borish bilan birga, xulq-atvor me'yoriy talablarining to'g'ri bajarilishini nazorat etishadi va bu bilan ijtimoiy nazorat vakili vazifasini bajarishadi. Nazoratni yakka shaxs amalga oshirsa, bu individual tavsifga ega bo'ladi, agar butun bir jamoa, oila, do'stlar, maktab, mahalla (qo'ni-qo'shnilar)

tomonidan amalga oshirilsa, ijtimoiy tavsifga ega bo'ladi hamda u ijtimoiy nazorat deyiladi.

Ijtimoiy nazorat vakillari insonlar xulq-atvorini boshqarishning eng muhim vositasi bo'lib, deviant xulq-atvorning oldini olishda ham ushbu jamoalarning o'rni katta bo'ladi. Quyida deviant xulq-atvorning klinik shakllari, ularni shakllantirishning psixologik va psixopatologik mexanizmlari ko'rsatilgan.

Deviant xulq-atvor hodisasi shunchalik keng va murakkabki, uni o'rganish uchun alohida fan mavjud - deviantologiya. U ko'plab boshqa fanlar - sotsiologiya, kriminologiya, psixiatriya, falsafa va, albatta, psixologiya chorrahasida paydo bo'lgan. Psixologiyada insonning og'ishgan xatti-harakatlarini o'rganadigan maxsus bo'lim mavjud - divanda yurishturish psixologiyasi.

Lotin tilidagi "og'ish" - bu og'ish. Deviant xatti-harakatlar - ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish, shaxsning barqaror xulq-atvori, jamiyat va odamlarga real zarar etkazish. Deviant xatti-harakatlar nafaqat halokatli, balki avtostrukt hamdir, chunki uni buzuvchi (deviant) va o'zi boshqarishi mumkin.

Deviant xulq-atvor ta'rifidan uning ijtimoiy, shuning uchun salbiy yo'nalishi aniq bo'lishiga qaramay, ba'zi deviantologlar ijobiy og'ishlar, ijtimoiy ijod deb ataladigan - qonun doirasiga to'g'ri kelmaydigan, ammo jamiyatga zarar keltirmaydigan ilmiy, texnik, kompyuter va boshqa ijodkorlik.

Biroq og'ishlarning aksariyati tajovuzkor, zararli va jinoiy xatti-harakatlardir. Ularning eng keng tarqalgani shakli: jinoyat, giyohvandlik, alkogolizm, o'z joniga qasd qilish, beparvolik, fohishalik, vandalizm, aqidaparastlik va boshqalar.

Deviant xatti-harakatlar o'z mohiyatiga ko'ra salbiydir, chunki u biron bir tarzda g'azab, tajovuz, zo'ravonlik, vayronagarchilik bilan bog'liq, shuning uchun jamiyat unga qarshi shartli yoki qonuniy ravishda sanksiyalar qo'llagan. Jamiyat rasmiy yoki norasmiy ravishda axloqiy va axloqiy me'yorlarni buzgan shaxsni izolyatsiya qiladi, davolaydi, tuzatadi yoki jazolaydi. Ammo deviant shaxsiyatining psixologiyasi uning harakatlari kabi shubhasiz salbiy emas, balki ziddiyatli va murakkabdir.

Deviant xulq-atvor psixologiyasi shaxs qanday qilib, qachon, qaerda huquqbuzarlik sodir etganligini va buning uchun uni qanday jazo kutayotganini aniq hisobga olmaydi.

umumiy naqshlar va shaxsiyat xususiyatlari deviantlar: deviant xulq-atvorning sabablari va manbalari, deviantning rag‘batlantirishi, motivlari, hissiyotlari, maqsadlari; xarakter xususiyatlari; ruhiy salomatlik va psixopatologiya; deviant xulq-atvorni psixologik tuzatish xususiyatlari va deviant psixoterapiyasi.

Bugungi kunda o‘smirlar taqdiri masalasi g‘oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda, o‘smirlik muammosiga e‘tiborni kuchaytirish zarurligining asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

1. Fan va texnika rivojlanishi natijasida madaniyat, san‘at va adabiyot, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning o‘zgarayotgani;
2. Ommaviy axborot ko‘lamining kengayishi tufayli o‘smirlar ongliligi darajasining ko‘tarilgani;
3. O‘g‘il va qizlarning dunyo voqealaridan xabardorligi;
4. Ularning jismoniy va aqliy kamolotining jadallashgani;
5. O‘smirlar bilan ishlashda g‘oyaviy-siyosiy, vatanparvarlik va baynalminal tarbiyaga alohida yondashishi zarurligi;
6. Oshkoralik, ijtimoiy adolat, demokratiya muammolarining ijtimoiy hayotga chuqur kirib borayotgani;

XULOSA

O‘quvchi bilan jamoa fikrining mos kelmasligi jamoa ichida uning o‘z o‘rnini borgan sari yo‘qolib borishiga sabab bo‘ladi. Bu o‘rinda unutmaslik kerakki, o‘smirning har bir xattixarakati u bilan hisoblashish kerakligidan boshqa narsa emas. Shuning uchun jamoa a‘zolari bunday o‘smirning qarashlarini vaqti-vaqti bilan hisobga olishlari yaxshi natija beradi. Aksincha, o‘smirning fikr va qiziqishlari jamoa tomonidan qo‘llab-quvvatlanmasligi yoki beparvoligi uni tartibbuzarlikka undaydi va xulq og‘ishining kelib chikishi uchun imkoniyat yaratadi. Natijada o‘smir uchun kelajak rejalarining paymol bulish xavfi tug‘iladi. Ta‘lim olish va jamoadan yuz o‘g‘irgan o‘smir o‘z kelajagi, orzu-umidlarini maktab va jamoa faoliyatiga bog‘lashdan ko‘ra, e‘tiqod va qarashlari mos bo‘lgan boshqa kishilardan najot izlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O‘zbekiston, 2017
2. G‘oziev . Ontogeniz psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent -2010.
3. O‘smirlarda axloq me‘yorlaridan chetga chiqish sabablari va uni bartaraf etish yo‘llari BMI Raimov Shuxrat 2013.
4. Abu Nasr Farobiy “Fozil odamlar shahri” T. “Fan” 1993 yil
5. Хайдарова Х. Р. МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР АСОСИДА ОТА-ОНАЛАРНИНГ ВИРТУАЛ-ПЕДАГОГИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ
//Results of National Scientific Research International Journal. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 264-272.
6. Turg‘unboyev K., M.Tolipov, I.Oxunov Ijtimoiy pedagogika asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, 2008 yil.
7. I.M. Hakimova. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2014.
8. Umarov B.M. Xulq buzilishining kelib chiqishida oila muhiti. “Xalq ta’limi” jurnali. T.2001.